

Randolph L. Braham
*Magyarország keresztény
egyházai és a holokauszt*

Magyarországon – mint a legtöbb európai országban – a zsidók elleni náci támadás olyan légkörben következett be, amelyet a keresztényeknek a zsidók és a judaizmus elleni sok évszázados gyűlölködése készített elő. A keresztény egyházak is részt vettek annak megalapozásában, hogy a közvélemény elfogadja a zsidók elleni egyre kíméletlenebb rendszabályokat, beleértve azokat is, amelyek a „végső megoldáshoz” vezettek. Mind a náci korszak előtt, mind annak folyamán a három legnagyobb keresztény felekezet – a katolikus, a református és az evangélikus – úgyszólván megmérgezte a tömegeket a judaizmusellenesség és az antiszemitizmus mérgével; a zsidókat olyan népként mutatták be, amely elárulta Istent, s amelyet mindörökké átok sújt Jézus keresztre feszítése miatt.

Az intézményi érdekeiknek elkötelezett keresztény egyházak Magyarország reakciós rezsimjeinek legfőbb pilléreivé váltak. Az ultrakonzervatívokkal és a jobboldali radikálisokkal együtt szálltak szembe a modernizálással, a liberalizmussal, a kommunizmussal és a szabadkőművességgel – azokkal a (sokszor egymással is szögesen ellentétes nézeteket valló) mozgalmakkal, amelyek soraiban viszonylag nagyszámú, szekuláris nézeteket valló zsidó értelmiségi volt. Az egyházak azon sovíniszta-reakciós kampányok élvonalában állottak, amelyek arra irányultak, hogy fenntartsák Magyarország elavult félféudális társadalmi-gazdasági rendszerét, és megőrizték a nemzeti-keresztény szellem tisztaságát. Az egyházi vezetők azzal igazolták szerepvállalásukat, hogy feladatuk szembeszállni a „radikális” baloldali eszmékkel és mozgalmakkal, megóvni a nemzetet a zsidók „káros” gazdasági és kulturális befolyásától. Ezeket az elveket, amelyek a megalázás és a hátrányos megkülönböztetés intézményesített politikájának vetették alá a zsidókat, lankadatlan hévvel képviselték egészen a náci korszak végéig.

Az első világháború előtti korszak

A keresztény egyházak felsorakozása a náci korszak egymást követő kormányainak zsidóellenes politikája mögött, úgy tűnik, a magyar zsidóság úgynevezett „aranykorára”¹ nyúlik vissza. A keresztény egyházak vezetői egyaránt elleneztek a zsidók 1867. évi emancipációját és a zsidó vallás 1895. évi egyenjogúsítását.² Magyarország reformista-liberális korszakában az egyházak képviselői ott találhatók azok között, akik tovább szították az antiszemitizmus lángját. Jelentős szerepet vállaltak az 1875-ben megalakított Antiszemita Pártban,³ és élen jártak az 1882–1883-as hírhedt tisaeszlári vérvád nyomában támadt zsidóellenes uszításban.⁴ 1885 után a szervezett klerikális antiszemitizmus egyik legfőbb hajtóereje a Katolikus Néppárt volt.⁵ Ez a klerikális-konzervatív párt, amelyet az egyház, a Habsburg-párti arisztokrácia és a nagybirtokosok támogattak, legfőképpen arra törekedett, hogy küzdjön a „zsidó” liberalizmussal és szocializmussal azonosított „destruktív és keresztényellenes” eszmék ellen.⁶

A keresztény egyházak részesei voltak annak a politikai koalíciónak, amely következetesen szembehelyezkedett a „liberális” kormány reformpolitikájával, kiváltképpen a zsidókra vonatkozó intézkedéseivel.⁷ Ezek az erők nézeteiknek politikai-kormányzati fórumokon, a szószekekről, egyházi oktatási intézményekben és a klerikális sajtóban adtak hangot.⁸

A katolicizmus heveny antiszemita megnyilvánulásának egyik élharcosa Bangha Béla (1880–1940), „a magyar Savonarola” volt. A neves jezsuita azok közé tartozott, akik megfogalmazták a katolikus egyház ideológiáját a judaizmus és a szocializmus ellen, amelyeket ő az egyház két legfőbb ellenlábasként jellemzett.⁹ Egy 1920-ban kiadott könyvben a kereszténység apostola több évtizeddel megelőzte a

„végső megoldás” élharcosait, kifejezvéen óhaját, hogy zsidótlanított magyar vidéket kíván látni.¹⁰

Az 1918–1944 közötti korszak

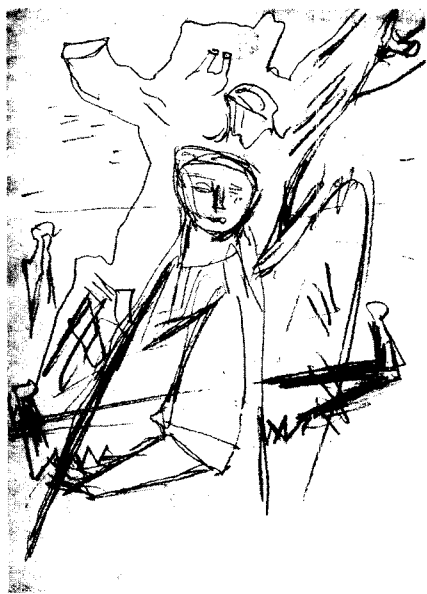
A keresztény egyházak zsidókkal szembeni magatartása még ellenségesebbé vált az első világháború utáni katasztrófa nyomán.¹¹ Zsidóellenes állásfoglalásuk összeesengett a jobboldali radikálisok antiszemita politikájával. Akárcsak ez utóbbiakat, őket is az a protofasiszta ideológia vezérelte, amely alapvetően az antiszemitizmus, a revizionizmus, a sovinszta nacionalizmus és a heves kommunizmussal szembenesség egyvelege volt. A klerikalizmus oldalán ennek az ideológiának egyik legbuzgóbb élharcosa Zdravetz István katolikus püspök, az ország tábori püspöke volt.¹² A püspök és a magyar jobboldali radikálisok – akárcsak németországi megfelelőik – azzal az elmélettel álltak elő, hogy Magyarország összeomlásáért elsősorban a zsidók és a világméretű zsidó összeesküvés a felelősek. Ezt az antiszemita tételt hangoztatták a parlamentben ülő egyházi személyek,¹³ valamint sajtóorgánumaik¹⁴ is. Az egész ellenforradalmi korszakban számos keresztény egyházi folyóirat és újság, valamint sok keresztény világi és egyházi személyiség támogatta a nemzetiszocializmus ügyét, annak zsidógyűlöletével együtt.

Az időszak klerikális antiszemitizmusának egyik központi alakja Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök volt. A katolikus magyar értelmiségiek apostolának tekintett Prohászka szellemi vezetése és cinikus judaizmusellenessége több évtizeden át mélyrehatóan befolyásolta a közvéleményt.¹⁵ Állattani hasonlatokban bővelkedő szóképei és a zsidókat illető, gúnyosan megvető kommentárjai gyakorta megfeleleltek a nácik érvelésének. Így például 1919. július 29-én az alábbiakat írta: „Nálunk nem ez a fő, hanem, hogy a zsidók megesznek, és védekeznünk kell a cape-rape, s a poloskajárvány ellen. Teljesen igaz, hogy vannak derék zsidók, de a zsidóság idegen, a kereszténységet leszorító, honfoglaló, minket

kisajátító, idegen hatalom. [...] Itt egy rafinált, romlott, hitetlen és erkölcstelen faj garázdálkodásáról van szó, poloska-invázióról, patkány-hadjáratról; egy kérdés van: hogyan védekezzünk?”¹⁶

A keresztény egyházi vezetők aktív zsidóellenes politikálása mind lendületesebbé vált a nácik németországi hatalomra jutása nyomán. Rájuk is, akárcsak általában a jobboldali radikálisokra, mély benyomást tettek Hitler kezdeti sikerei, amikor szembe szállt a versailles-i szerződésekkel és a Népszövetséggel. Közülük kerültek ki az egymást követő magyar kormányok revizionista politikájának leghangosabb támogatói. A jobboldali radikálisokkal összefogva állították, hogy a revizionizmus és a zsidókérdés az a két nagy probléma, amely sürgős megoldást igényel.

Jóllehet az egyházi vezetők nagyon is tisztában voltak azzal, mekkora veszélyt jelent a nácizmus a keresztény egyházakra, a legtöbbben egyre inkább németbarát, sovinszta-nacionalista álláspontra helyezkedtek. Állásfoglalásaik az antiszemita propaganda termékeny talajául szolgáltak azáltal, hogy elnézték, sőt gyakran üdvözölték, amikor a jobboldali radikálisok azonosították a zsidókat a bolsevizmussal, a nemzetiszocializmust pedig a kereszténységgel. Érdeklődéssel kísérték a nácik programjának megvalósítását, s egyben arra vágytak, hogy Magyarországon is kövessék azt. Egyesek közülük arra vetemedtek, hogy korholják azokat a németországi társaikat, akik nem voltak hajlandók nyilvánosan támogatni a nemzetiszocializmust. Így például Czapi Gyula egri érsek, a magyarországi katolikus egyház rangban második méltósága sajnálkozását fejezte ki a német katolikus egyház „végzetes tévedése” miatt, amiért az nem áll ki a nemzetiszocializmus mellett.¹⁷ Ravasz László püspök, a református egyház vezető méltósága a német hatalomvágyat etikai és vallási elvek által motivált törekvésként jellemezte.¹⁸ Grösz József kalocsai érsek azt fejtegette, hogy a nyilaskereszt, a magyar nácik jelképe, Krisztus keresztjéhez fogható. Turóczy István püspök, az evangélikus egyház egyik vezető személyisége úgy érvelt, hogy „az igazi kereszt-

ténység nem pacifista, hanem militarista, a világhódító totalitárius hatalmak szellemében”. Hász István tábori püspök kifejezésre juttatta egyetértését a nemzetiszocialista eszmékkel, s kifejtette, hogy „a zsidók, az ország szétrombolói ellen bármely támadás megengedhető”.¹⁹

Felbátorodva a vezetői által nyilvánosan kifejtett állásfoglaláson, számos alacsonyabb rangú egyházi személy terjesztette minden gátlás nélkül a zsidóellenes mérget a magyar tömegek körében. Ennek következtében a magyar keresztény népesség nagy része egyre készségesebben hajlott arra, hogy a mind keményebb zsidóellenes rendszabályokat elfogadja, s azokat szükségesnek s erkölcsileg is helyesnek tartsa. A papság antiszemita propagandájának hatását erősítették a szélsőjobboldaliak szociális reformigéretei odahaza, valamint a náci sikerei külföldön.

A Darányi Kálmán kormánya által 1938. március 5-én meghirdetett program leglelkesebb támogatói között ott találhatók a keresztény egyházak vezetői. A miniszterelnök nagyarányú újrafegyverkezési program mellett szállt síkra a bolsevizmus elleni harc előkészítéseképpen, s lépést tartva az akkoriban Európán végigsöprő náci szellemiséggel, a zsidókérdés „megoldását” követelte. A náci Németország és a hazai jobboldaliak tetszésének elnyerésére törekvő program az egykor virágzó magyarországi zsidó közösség felszámolásának kezdetét jelentette. A bejelentést két hónappal később az első zsidótörvény elfogadása követte, amely korlátozta a zsidók arányát az ország gazdasági és kulturális életének bizonyos szektoraiban.²⁰ A zsidóellenes kampány egybeesett Ausztria bekebelezésével (*Anschluss*), miáltal a Harmadik Birodalom Magyarország közvetlen szomszédjává vált.

A keresztény egyházi vezetők az ellenforradalmi rendszer legfőbb védelmezői közé tartoztak. Lelkesen helyeselték, hogy a kormány elhatározta a zsidókérdés „megoldását”. Hivatából tagjai lévén a felsőháznak, erőteljesen síkra szálltak a zsidóellenes törvény elfogadásáért, mindössze kisebb kiigazításokat követeltek a kikeresztelkedettek javára. Így például a református egyház ne-

vében felszólaló Ravasz László hangsúlyozta, hogy a zsidók nem vallási csoportot, hanem eltérő fajt alkotnak, s hogy a törvény nemcsak a nemzet békéjét, nyugalmát és biztonságát szavatolja, hanem hosszú távon még azoknak a jól felfogott érdekét is szolgálja majd, akik most ellenzik. Raffay Sándor, az evangélikus egyház feje, aki teljes támogatásáról biztosította a törvényt, arról beszélt meglehetősen képmutatással, hogy egy ilyen törvény elfogadásától „csak akkor lehetne eltekinteni, ha a zsidók megváltoztatnák módszereiket és eddigi magatartásukat”. Hasonló hangvételben támogatta a törvényt Serédi Jusztinián bíboros, Magyarország hercegprímása is.²¹

Egy évvel később, a Magyarország Csehszlovákia feldarabolásában való részvétele felett érzett eufória közepette²² a keresztény egyházak vezetői ismét támogatták – jóllehet kevésbé lelkesen – a második zsidótörvény elfogadását.²³ Míg az első zsidótörvény elfogadása miatt – amelyet állítólag néhány magyar zsidó vezető is támogatott, mert feltételezték, hogy azzal „kifogják a szelet a nyilasok vitorlájából”²⁴ – semmiféle lelkiismeret-furdalást sem éreztek, az 1939. évi második zsidótörvény egynemely rendelkezését már többen kifogásolták.²⁵ Különösen elleneztek a törvény néhány nyíltan rasszista vonatkozását, amelyek potenciálisan még egyes magyarokat, köztük a konzervatív arisztokrata elit néhány tagját is érintették. Az egyházi vezetők – annak érdekében, hogy semlegesítsék a kormány esetleges negatív reakcióját ellenvetéseikre – úgy érezték, célszerű azzal igazolniuk a törvény fenntartásait ellenére történő elfogadását, hogy hangsúlyozták a „fenyegetést”, amit a zsidók kulturális, politikai és gazdasági hatalma jelent a keresztény Magyarország nemzeti érdekeire nézve.²⁶

Az egyházi vezetők alapvetően ugyanazokat az érveket sorakoztatták fel az 1939. évi II. sz. törvény és annak következményeként kiadott valamennyi rendelet mellett, mint egy évvel korábban, jóllehet ezek a kirívóan diszkriminatív munkaszolgálati rendszer bevezetéséhez és fokozatos kiterjesztéséhez vezettek.²⁷

A keresztény egyházak vezetői azonban elleneztek a harmadik zsidótörvényt, amelyet röviddel azután fogadtak el, hogy Magyarország 1941 júniusában belépett a Szovjetunió elleni háborúba. A törvény elleni kifogásuknak ismételtelen az volt az egyik fontos oka, hogy abban benne foglaltattak az 1935. évi nürnbergi törvények rasszista rendelkezései, s ezek közvetlenül érintettek számos – mind megkeresztelkedett, mind kereszténynek született – hívet. Felsőházi befolyásuk és az általuk gyakorolt nyomás következtében a törvényt módosították, fölhatalmazva az igazságügy-minisztert, hogy kivételes körülmények esetén nem kell ragaszkodnia a rendelkezésekhez. E kompromisszumos megoldás nyomán sok potenciálisan érintett magyar, köztük a kormányzati és a politikai elit számos tagja mentesült az alól, hogy zsidónak minősítsék.²⁸ A keresztény vezetők ellenszegülése a törvénynek nyilvánvalóan nem valamiféle zsidóbarát érzelemből fakadt, hanem elsősorban azt a kívánságukat tükrözte, hogy védelmezzék egyházaik intézményi érdekeit.

A holokauszt korszaka

A legtöbb egyházi vezető reagálását a zsidóellenes kampányra a háború egész ideje alatt, beleértve a holokauszt korszakát az jellemezte, hogy legfőképpen a megkeresztelkedettek és a zsidó származású keresztények érdekeit védtek.²⁹ Reagálásuk a „végső megoldásra”, amely az ország 1944. március 19-én történt német megszállását követően nyomban beindult, legjobb esetben ellentmondásosnak minősíthető. Jóllehet nyilvánvalóan iszonyodtak a nácik és magyar bérenceik által alkalmazott módszerektől, és láthatóan rokonszenveztek a szenvedő zsidókkal, semmiféle hatékony intézkedést nem tettek az elkövetők szándékainak megghiúsítására. Tevékenységük – amennyiről tudunk – túl kevésnek és túl késeinek mondható.

A Horthy Miklós magyar államfő által március 22-én alkotmányosan kinevezett Sztójay Döme vezette kormány azzal kezdte a zsidókérdés „megoldását”, hogy özönével bocsátott ki rendeleteket, amelyek alapul szolgáltak a zsidók elszigeteléséhez, tulajdonuktól való megfosztásához és gettóba zárásához.³⁰ A magyar zsidóság vezetői – felismerve immár a nácik zsidóellenes programjának méreteit – segítségért folyamodtak a keresztény egyházak magas tisztségviselőihez. Nemcsak az egyházi vezetők közismert óriási

befolyása miatt szánták rá magukat erre a lépésre, hanem azért is, mert a zsidóság számos hagyományos támogatóját, köztük a náciellenes konzervatív-arisztokrata elit nem egy tagját is letartóztatták. A zsidó vezetők csalódására az egyházi vezetők – felismerve, hogy a Sztójay-kormány a harmadik zsidótörvényre alapozza a zsidóellenes kampányt – mindössze úgy reagáltak, hogy kifejezésre juttatták a megkeresztelkedettek sorsa fölötti aggodalmukat.

Visszatekintve úgy tűnik, hogy a keresztény egyházak magas méltóságainak tevékenysége a „végső megoldás” egész korszakában szűkkeblű és burkolt volt, s feltehetőleg nem annyira a zsidó életek megmentésének kívánsága motiválta azokat, hanem az a szándék, hogy könnyíthessenek egyéni lelkiismeretükön, számolva azzal is, hogy majd igazolniuk kell magukat a történelem ítélőszéke, alárendeltjeik és nyájuk előtt.

Noha tudtak a nácik zsidók elleni háborújáról a Németország által leigázott Európában,³¹ az egyházi vezetők prédikációikban még csak utalást sem tettek rá, s ismereteiket nem osztották meg az alsó papsággal.³² A megszállás után ők is, híveik is szemtanúi voltak az egyre keményebb antiszemita rendszabályok életbe léptetésének, ami a zsidók gettóba zárásával és deportálásával tetőzött. Ráadásul a megyés püspökök módszeresen tájékoztatták őket a vidéken folyó zsidóüldözés szörnyűségeiről.³³ Akárcsak alárendeltjeik, országgszerte feltehetőleg ők is tudták, hogy a zsidókérdés „végső megoldását” – a zsidók elszigetelését, kitaszítását, gettóba zárását, összegyűjtését és deportálását – rutinszerűen és gyakran brutálisan hajtják végre a magyar csendőrség, rendőrség, s a magyar tisztviselői kar tagjai, akik egyházi gyülekezeteikhez tartoztak. A keresztény egyházak vezetői mindazonáltal nem ítélték el nyilvánosan az emberi jogok legalapvetőbb értékeinek lábbal tiprását. Nemcsak figyelmen kívül hagyták a zsidó vezetők kérelmeit, hanem gyakorlatilag nem vettek tudomást néhány püspök kéréséről sem, hogy álljanak ki a zsidók mellett, és rázzák fel a közvéleményt.

Amennyiben a magyarországi egyházi vezetők néha mégis interveniáltak zsidók érdekében, szinte kizárólag bizalmas, magánjellegű kérésekkel fordultak a kormány egyes tagjaihoz. Az interveniálás rendszerint memorandumok küldésének alakját öltötte, amelyek középpontjában szinte mindig a megkeresztelkedettek és a zsidó származású keresztények érdekeinek védelme állt. A meg nem keresztelkedett zsidókra vonatkozó kérelmük rendszerint csupán a ha-

tóságok által a zsidókérdés „megoldása” során alkalmazott eszköz enyhítésére szorítkozott.

A katolikus egyház hercegprímása, Serédi Jusztinián bíboros által hangoztatott érvek alapvetően azonosak voltak a protestáns felekezetek képviselői által használtakkal. Serédi bíboros először 1944. március végén kereste fel a miniszterelnököt, s vitte magával a Szent Kereszt Egyesület, a katolikus hitre áttért zsidók egyesületének memorandumát. Az egyesület nézeteit visszhangozó bíboros mélyes megütközésének adott hangot azon tervek miatt, amelyek szerint a sárga csillag viselését kötelezővé tennék még a megkeresztelkedettek számára is, akik között papok és apácák, vagyis az egyház aktív tagjai is akadtak. Emlékeztette Sztójajt, hogy a Dávid-csillag vallási, és nem faji jelkép, következőképpen ha keresztények is viselnék, az ellentmondás lenne. A többi egyházi vezetőhöz hasonlóan a bíboros feltehetően aggódott, milyen hatással lehetnének a csillagot viselő megkeresztelkedettek az árja hívőkre az istentiszteletek alatt.

Egy héttel a kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidók gettóba zárása után Serédi bíboros, miután tájékoztatták a zsidók ellen elkövetett kegyetlenkedésekről, püspöktársai nevében emlékirattal fordult Sztójajhoz, amelyben tiltakozott az emberi jogok megsértése ellen. Ismét külön kérést iktatott be a megkeresztelkedettek érdekében. Kifejtette, hogy külön kell választani őket a zsidóktól, hiszen áttérésük révén már maguk is megtették ezt a lépést. Összegezve a katolikus egyház álláspontját, követelte:

- mentesítsék a keresztényeket a zsidók ellen életbe léptetett rendszabályok alól;
- vegyék ki a megkeresztelkedetteket a Zsidó Tanács hatásköréből;
- mentesítsék a megkeresztelkedetteket a Dávid-csillag viselése alól;
- a zsidótörvények hatálya alá eső papoknak engedélyezzék nem zsidó cselédek tartását;
- a kormány ismerje el, hogy a zsidó tulajdon elkobzása gyakran olyan gyermekeket is érint, akik már nem zsidók.³⁴

A bíboros szinte kizárólag a megkeresztelkedettek szükségleteivel és érdekeivel foglalkozott még az után is, hogy 1944. április 30-án a kistarcsai internálótáborból már elindultak az első deportáló vonatok Auschwitzba, és május 3-án megkezdődött az észak-erdélyi zsidók gettóba terelése. Egy héttel később sürgette Sztójajt, hogy a gettóban válasszák

külön a megkeresztelkedetteket a zsidóktól, s tegyék lehetővé számukra vallásuk gyakorlását. A bíboros kiváltképpen azért aggódott, hogy sok kereszténynek nehézséget okoz a kényszer-átköltötetés a kijelölt gettóterületekről.

Két nappal a május 15-én induló tömeges deportálás kezdete után azt szorgalmazta a miniszterelnöknél, gondoskodjék róla, hogy a deportáltak ne veszítsék el életüket kellő bírósági eljárás nélkül, majd körlevelet intézett püspökeihez, amelyben összegezte az egyház tevékenységét és elért eredményeit a megkeresztelkedettek érdekében. A kormány által foganatosított rendszabályok elítélésének hiányát azzal indokolta, hogy az ilyen lépés a kormányt engedményeinek hatálytalanítására indította volna, vagy ürügyül szolgálhatott volna további korlátozások elrendelésére katolikusok vagy katolikus intézmények ellen.³⁵

Említettük, hogy a protestáns egyházak reakciója a zsidóellenes rendszabályokra alapvetően nem különbözött a katolikus egyháztól.³⁶ Gyakorlatilag a legtöbb esetben a két protestáns egyházi szövetség – a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje és a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Elnöksége – magatartása és cselekedetei megfeleltek Serédi bíboroséinak.³⁷ Jóllehet ők is aggódtak a zsidók szorongatott állapota miatt, kiváltképpen azon *módd* miatt, ahogyan a zsidókérdést „megoldják”, ők is szinte kizárólag a megkeresztelkedettek jólétével törődtek. A katolikus hierarchiához hasonlóan ezt az aggodalmukat rendkívül diszkret formában nyilvánították ki: egyénileg vagy kollektívan fordultak a kormány helyi vagy országos vezetőihez, igazságtalanságok orvoslását és a zsidóellenes rendelkezések enyhítését, nem pedig megszüntetését kérelmezve.

Április 3-án Ravasz László püspök felkereste mind Jaross Andor belügyminisztert, mind Ambrózy Gyulát, Horthy kabinetirodájának főnökét. Tiltakozott a zsidóellenes rendszabályok ellen, és mentesítéseket kért a sárga csillag viselése alól. Kiváltképpen azon volt, hogy mentesítést szerezzen a protestáns egyházak valamennyi tisztségviselője és alkalmazottja számára, beleértve tanítókat, kántorokat, segédlelkészeket és egyházi kurátorokat. Kérte egy külön „Keresztény Zsidó Tanács” megalakítását is. Hasonló felhívással fordult Sztójajhoz is április 6-án.³⁸

Április 12-én Ravasz püspök fölkereste Tasnádi Nagy Andrást, a képviselőház elnökét, valamint a

kormányzót. Az előbbivel azért létesített kapcsolatot, hogy megismételje a korábban Jarosshoz és Sztójayhoz intézett kérelmeket, és mentesítést kérjen zsidók, kiváltképpen tudósok, művészek és katonák számára. A Horthyval való találkozást arra használta fel, hogy nyomatékosan kérje, a zsidókérdéssel kapcsolatban őrizkedjék minden olyan állásfoglalástól, amely „az elkövetkezendő kegyetlenségek felelősségét az ő tiszta nevére hárítaná”. Ravasz püspök április 28-án ismét fölkereste Horthyt. Előző nap Ravasz fogadta Perényi Zsigmondot, a felsőház elnökét, aki tájékoztatta a kárpátjai és az északkelet-magyarországi zsidók ellen már meghozott rendszabályokról.³⁹ Perényi, akit Kahán-Frankl Samu és Reiner Imre, a Zsidó Tanács két vezető tagja tájékoztattott, hangsúlyozta, hogy a zsidók gettóba zárása csupán előjátéka deportálásuknak, és hogy sorsuk azonos lesz a lengyel és a szlovák zsidókéval.⁴⁰ (E végzetes találkozás során árulta el Horthy Ravasz püspöknek, hogy beleegyezett néhány százezer zsidó munkás Németországba szállításába, hogy „megőrizzen magyar munkásokat”.⁴¹)

Május 9-én a püspök felkereste Sztójayt Mester Miklós, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium volt imrédista államtitkára kíséretében, aki 1944 nyarán a németek és a nyilasok ellen fordult. Május 19-én újabb felhívással fordult a miniszterelnökhöz, amelyben tiltakozott a zsidókkal szemben foganatosított rendszabályok ellen. Többek között kijelentette: „Jeleket látunk, amelyek arra mutatnak, mintha az elkülönítés mellett az ország határain kívülre való deportálás is előkészületben állna.”⁴² Ez négy nappal azután történt, hogy a deportálások már teljes lendülettel folytak.

Az a tény, hogy a keresztény egyházak vezetői elmulasztották a zsidók kifosztása, gettóba zárása és deportálása elleni határozott kiállást és a történetek nyilvános elítélését, kétségtelenül felbátorította Sztójayt és kormányát. Az egyházi vezetők megnyugtatóra azonban Sztójay néhány jelentős engedményt tett a megkeresztelkedettek érdekében.

A miniszterelnök május 3-án biztosította a hercegprímást, hogy a kormány már mentesítette a zsidó származású papokat, s kijelentette, minden lehető megtesz azon keresztények gazdasági érdekeltségének biztosítására, akiknek a szülei a zsidótörvények hatálya alá esnek. Ami pedig a sárga csillagot illeti, hangsúlyozta, hogy azt nem a zsidó vallás jelképeként értelmezik, hanem „a zsidó fajnak közgazgatási szempontból szükséges megjelölésére szolgáló alkalmas eszköznek” tekintik. Hozzáfűzte, nem fog kifogást emelni az ellen, hogy az áttértek keresztet is viseljenek.⁴³ Egy magánlevélben (június 19.) Sztójay ismét megkísérelte lefegyverezni a bíborost, tájékoztatva őt, hogy az áprilisi memorandumában kifejtett öt követelést a kormány voltaképpen minden tekintetben elfogadta és teljesítette.⁴⁴

Alapvetően hasonló szellemben válaszolt Sztójay Ravasz püspök beadványaira. Egy május 10-i keltezésű levélben a miniszterelnök hangsúlyozta, hogy a zsidókérdést nem vallási, hanem faji alapon oldják meg.⁴⁵

Az, hogy az egyházi vezetők nem álltak ki nyilvánosan a zsidók védelmében, negatív hatással volt a legtöbb püspökre és papra. Passzív magatartásuk egyrészt felbátorította a zsidóság ellenségeit, másrészt elcsüggesztette a zsidók potenciális megmentőit. Az a néhány püspök, aki szóba merészelt hozni prédikációiban a zsidóüldözéseket, sajnos nem tudott gá-

tat szabni az árnak, mert üzenetük csupán a korlátozott számú helyi közösséghez jutott el. A papság fiatalabb tagjai, mivel nem kaptak bátorítást a hierarchia felsőbb szintjeiről, általában nem vállaltak aktív részt abban, hogy tiltakozzanak a zsidókkal szemben vidéken foganatosított rendszabályok ellen.

Amikor az ország északkeleti részeiről már teljes lendülettel folytak a deportálások (1944 május–június), a hercegprímásra minden oldalról nagy nyomás nehezedett. Néhány püspök és a pápai nuncius sürgette, hogy álljon ki a zsidók mellett is, míg a kormány tagjai azt tanácsolták neki, tartson ki addigi álláspontja mellett. Apor püspök több alkalommal is megkereste a bíborost, s

könyörgött neki, bocsásson ki pásztorlevelet, amelyben a nép számára érthető nyelven ismerteti a helyzet vallási és erkölcsi horderejét, vagy biztosítson szabad kezet a püspököknek a hívek tájékoztatására és irányítására. Angelo Rotta nuncius számos alkalommal fordult Serédi bíboroshoz, azt tudakolva, hogy a hercegprímás és a katolikus egyház püspökei miért nem foglalnak határozottabban állást a kormánnyal szemben.

A nuncius közbenjárását nyilván bosszantónak találó bíboros úgy érezte, meg kell védenie álláspontját, ezért az akkor érvényben levő cenzúrára hivatkozva azt állította, hogy a nyilvános leleplezés várhatóan éppen ellenkező hatást érne el. Felhasználta ezt az alkalmat, hogy kioktassa a nunciust a saját mulasztásairól, megkérdőjelezve a budapesti apostoli nunciatúra hasznosságát, amely „semmit sem tesz, vagy senki sem tudja, tett-e valamit, s hogy megtévesztő, ha az apostoli Szentszék fenntartja a diplomáciai viszonyt azzal a német kormánnyal, amely az atrocitásokat végrehajtja”.⁴⁶ A bíboros nuncius elleni haragja egyértelműen tükrözte csalódottságát, amiért XII. Pius pápa hallgatásba burkolózott a „végső megoldást” illetően. Egy tanácskozáson, amelyen a keresztény egyházak esetleges közös akciójának szükségességét vitatták meg, Serédi többször is dühösen földhöz vágta bíborosi kalapját, és így kiáltott fel: „Ha a pápa Őszentsége nem tesz semmit Hitler ellen, mit tehetek én a magam szűkebb hatáskörében? Az ördögbe is!”⁴⁷ Úgy tűnik, a bíboros teljes joggal csüggedt el a pápa magatartása miatt.⁴⁸

Tudomást szerezve a bíboros kínos helyzetéről, a miniszterelnök megbízta több miniszterét, nyújtsanak további „felvilágosításokat” a hercegprímásnak a kormány zsidóellenes politikájáról.⁴⁹ A kormány küldötteivel folytatott vitái során a bíboros helytelenítette a zsidók ellen már életbe léptetett kíméletlen rendszabályokat, s azt fejtegette, hogy a zsidókat „mozgósítani” kellett volna és az ország területén felhasználni, vagy talán semleges országokba kellett volna küldeni, ahelyett, hogy deportálták őket.

Június végén, amikor Svájcban és Svédországban nyilvánosságra hozták az igazságot Auschwitzról, és a világ néhány vezetője, köztük Rooseveltnél, a svéd király és XII. Pius pápa sürgette Horthyt, vessen véget a deportálásoknak, a hercegprímást és az egész katolikus hierarchiát kérelmekkel árasztották el, hogy rázzák fel a közvéleményt közös, nyilvános nyilatkozat kibocsátásával. Június 27-én a nuncius tolmácsolta a pápa óháját, misze-

rint „a magyar püspöki kar nyilvánosan szálljon síkra a keresztény elvek, valamint a faji rendeletekkel sújtott honfitársaik, különösen a keresztények védelmében”. Ebben az időben a bíboros valójában már dolgozott egy pásztorlevélen, amelyet a vasárnapi istentiszteletek során valamennyi templomban fel kellett volna olvasni.⁵⁰

Nagyjából ezzel egyidejűleg Ravasz püspök is foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a református egyház nevében pásztorlevelet bocsát ki. A püspök döntését feltehetően az motiválta, hogy „egyéni” közbenjárásai a Sztójay-kormánynál nem jártak semmiféle eredménnyel. Néhány püspöktársával egyetemben még májusban Serédi bíboroshoz fordult, s azt javasolta, hogy a holland és a dán keresztény egyházak példáját követve indítsanak közös kampányt a kormány zsidóellenes rendszabályainak meghiúsítására.⁵¹

Ravasz püspök először június 15-én fordult Serédi bíboroshoz; levelét Cavallier János tisztelendő vitte Esztergomba, a hercegprímás székhelyére. Ravasz püspök helyesen vetette fel a kérdést, de sajnálatos módon kibúvót is kínált időnyerésre egy olyan helyzetben, amikor naponta négy, egyenként 10–12 000 zsidót szállító szerelvényt indítottak Auschwitzba. Ezt kérdezte: „...mikor látják a keresztény egyházak elérkezettnek az időt arra, hogy ünnepélyes deklarációval ország és világ előtt tiltakozzanak a zsidókérdés megoldásának jelenleg gyakorolt embertelen módja ellen?” Jóllehet a tömeges deportálások gőzerővel folytak, Ravasz püspök azt javasolta, hogy mielőtt nyilvánosan állást foglalnának a fenti értelemben, az egyházak képviselőiből álló küldöttség adjon át a kormány vezetőinek „egy utolsó komoly figyelmeztetést”.⁵² A püspököt láthatóan még mindig aggasztotta az állam és az egyház kapcsolatának esetleges megromlása.

Cavallier elvitte a Ravasz püspök által javasolt tiltakozó memorandum egy példányát Serédinek, de a bíboros nem találta lehetségesnek az együttműködést.⁵³ Így azután a protestáns egyházi vezetők úgy határoztak, hogy a memorandumot nélküle adják át. A szöveget csupán június 20-án véglegesítették, mert mind a kilenc püspöknek jóvá kellett hagynia és alá kellett írnia. A Sztójaynak címzett memorandum az egyházi vezetők megdöbbenését tolmácsolta azon mód felett, ahogyan a zsidókérdést megoldják. Azt kérték a miniszterelnöktől, vessen véget a kegyetlenkedéseknek, ugyanakkor hangsúlyozták, hogy legalábbis egyelőre a kérdést nem tárják a nyil-

vánosság elé, nehogy súlyosbítsák a miniszterelnök politikai nehézségeit. A memorandumot június 23-án nyújtotta át Sztójajnak egy Ravasz és Kapi püspökökből álló küldöttség, amelyet elkísért Balogh Jenő és báró Radvánszky Albert, továbbá a református és az evangélikus egyházak világi vezetői.⁵⁴

Sztójaj közölte az egyházi képviselőkkel, hogy a zsidók kínzásáról szóló beszámolók túloznak. Hivatkozott az Endre László, a „végső megoldás” fő irányítója által június 16-án, a minisztertanácsnak adott biztosítékokra, miszerint a megkeresztelkedetteket különválasztották a zsidóktól, megfelelő képviselést nyertek a Zsidó Tanácsban Török Sándor, a neves író révén, továbbá hogy az állam közigazgatási és közbiztonsági szerveit utasították, bánjanak emberségesen a zsidókkal. Sztójaj megismételte a szokványos hazugságot, hogy a zsidókat csupán munkára viszik Németországba, családjukat pedig azért küldik velük, nehogy fölöslegesen aggódjanak szereteteik miatt.

Nem világos, vajon Ravasz püspököt meggyőzték-e ezek az érvek, annyi azonban kétségtelen, hogy nem kívánta meghallgatni Éliás József tiszteletesenek, a Jó Pásztor Bizottság vezetőjének kéréseit és javaslatait. Ez a bizottság volt a református egyház áttértékért felelős intézménye. A protestáns egyházak valamennyi püspökének címzett 1944. júniusi levelében Éliás tiszteletes azt javasolta, a keresztény egyházak vezetői, vagy képviselőiből összeállított küldöttség keresse fel Sztójajt, s jelentse be neki: amennyiben a kormány nem állítja le a deportálásokat, a zsidóellenes rendszabályokat nyilvánosan bélyegzik meg pásztorlevélben, amelyet valamennyi templomban felolvasnak. Ha a kormány figyelmen kívül hagyná ezt a követelést, Éliás azt javasolta, a keresztény egyházak vezetői zárják be valamennyi templomot, és tagadják meg az úrvacsorát, a szentségek kiszolgáltatását mindazoktól, akiknek részük volt a deportálásokban, valamint családjaiktól is, és amíg tartanak a deportálások, ne szólaljanak meg a templomok harangjai.⁵⁵

Az evangélikus egyház híveinek megnyugtatósára Endre feljegyzésének egy példányát július 4-én megküldték Raffay püspöknek is.⁵⁶ Raffay, feltehetően elkeseredve, amiért a küldöttség nem kapott jelentős engedményeket Sztójajtól, június 27-én a maga részéről Serédi bíborshoz fordult azzal a javaslattal, hogy Magyarország három történelmi egyháza terjesszen be közös tiltakozást Horthynak vagy Sztójajnak. A tiltakozás tárgya ismét az volt, hogy

„az egyházak szégyenteljesen kudarcot vallanak híveik megvédelmezésében”, továbbá hogy az áttérteket zsidókkal együtt táborokba és gettókba gyűjtik, amelyek a Zsidó Tanácsok illetékessége alapján működnek.⁵⁷ A bíboros ismét elutasította a felhívást, azzal érvelve, hogy ő céljait efféle eljárások nélkül éri el, továbbá hogy az egyházak nem tehetik ki magukat a kudarc lehetőségének.⁵⁸

Időközben a hercegprímás pásztorleveléről, amelyet postán megküldtek valamennyi plébániának, Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszter is tudomást szerzett. Nyomban leállította a pásztorlevél kézbesítését, de néhány érsekség, így az egri és a kalocsai még a miniszter rendelkezése előtt megkapta, és a jelentések szerint fel is olvasták ezen érsekségek templomaiban. A minisztertanács határozatát követően Antal július 6-án fölkereste Serédit Gerecsén, a bíboros nyári rezidenciáján. A bíboros – jóllehet ismét elítélte a kormány eljárását – kifejezte hajlandóságát a pásztorlevél visszavonására, kiváltképpen miután figyelmeztették egy esetleges nyilas hatalomátvétel következményeire. A következő feltételeket szabta: ha a miniszterelnök hivatalosan értesíti, hogy elfogadta a korábbi memorandumában körvonalazott követeléseket – nevezetesen, hogy a keresztények mentesülnek a zsidóellenes rendszabályok alól, és a kormány minden hatalmában állót megtesz a keresztény deportáltak visszahozására –, akkor az egyházi hatóságok a maguk részéről értesíthetik a híveket, hogy tárgyalásokat folytatnak a kormánnyal a zsidókérdésről, s máris kaptak bizonyos engedményeket.

Mivel Antal nyomban elfogadta ezeket a feltételeket, Serédi bíboros július 7-én táviratilag értesítette valamennyi plébánia vezetőjét, hogy álljanak el a pásztorlevél felolvasásától. Másnap, egy nappal azután, hogy Horthy leállította a deportálásokat, a kormány néhány vezető tagja – többek között Sztójaj, Antal, Imrédy és Kunder – megjelent Gerecsén, hogy megkísérelje megoldani az egyház és a kormány kapcsolatát továbbra is megterhelő problémákat. Sztójaj magával hozott egy általa előző nap írott levelet, amelyben – válaszul az egyház követeléseire – összefoglalta a kormány álláspontját és lépéseit.⁵⁹

Sztójaj biztosítékai feltehetően megnyugtatták a bíborost, mert elfogadott egy kompromisszumos szöveget, amelynek alapján július 8-án és 9-én az állami rádió valamennyi parókiának sugározza majd a bíboros közlését, miszerint a pásztorlevelet csak

a papok és egyházi tisztviselők tájékoztatására szánták, s nem szabad felolvasni a híveknek. Helyette a következő szöveget olvassák majd fel: „Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása a maga és a nagyméltóságú püspöki kar nevében közli a katolikus hívekkel, hogy a zsidókra, különösen a megkeresztelkedettekre vonatkozó rendelkezések tárgyában ismételten fordult a magyar királyi kormányhoz, s ily irányú tárgyalásait továbbra is folytatja.”⁶⁰

Számítva arra, hogy a kormány előtti nyilvánvaló kapitulációját bírálni fogják, a bíboros július 9-én bizalmas levelet intézett a püspökökhöz, amelyben megmagyarázta lépésének okait. A levélben áttekintette tevékenységét május 17-e óta – ez volt a számukra megküldött első közlés dátuma –, hangsúlyozva, milyen erőfeszítéseket tett a deportálások felfüggesztésének elérésére, és kifejtette az okokat, amelyek a pásztorlevél megfogalmazására, majd visszavonására készítették. Levelét azzal fejezte be, hogy meggyőződése szerint a hívek a rádióközlemény és a szószekekről felolvasott rövid szöveg alapján fel fogják ismerni: az egyház teljesítette kötelességét, s a titkos tárgyalások olyan eredményekkel jártak, amelyeket a kormánnyal való nyílt konfliktus révén nem lehetett volna elérni.⁶¹

A rövid szöveget Magyarország valamennyi katolikus templomában felolvasták július 16-án, amikor már Magyarország egész területe, Budapest figyelemre méltó kivételével, *jüdenrein* volt. Visszatekintve, mit sem számított volna, ha a pásztorlevelet felolvassák. A bíboros még a segítség valódi szándékával íródott dokumentumban is szükségesnek tartotta kijelenteni: „Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az tény, hogy a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel.”

Kis György tisztelendő ezzel kapcsolatban az alábbi elevenbe vágó megjegyzést tette: „Serédi hercegprímás tehát 1944 júniusában, miután a vidéki zsidóságot és sok tízezer zsidó-keresztényt testileg-lelkileg meggyötörve,

megalázva, marhavagonba préselve az országból elszállították és a pásztorlevél megjelenésének időpontjáig már nagy részüket megölték, két részre osztja fel a magyar zsidóságot. Egyik része bűnös, mert minden tekintetben bomlasztó befolyást gyakorolt a magyar életre, a másik része pedig hallgatással vétkezett, mert »nem lépett fel hitsorsosai ellen«. Logikusan mi következik ebből? Az, hogy mindkét rész, vagyis az egész zsidóság elítélendő. Ugyanezt mondják a nyilasok és a hitleristák is. [...] Nincs kizárva, hogy ezek az emberek úgy gondolták: csak a zsidókérdés elintézésének a módja különbözteti meg őket az egyháziaktól!”⁶²

A református egyház vezetői által javasolt pásztorlevél sorsa is hasonlóan alakult. A Ravasz püspök által fogalmazott első vázlatot az elképzelések szerint július 2-án kellett volna felolvasni valamennyi kálvinista templomban.⁶³ Több püspök és helyi egyháztanácsa ragaszkodott ahhoz, hogy a levélbe vegyenek bele egy utalást Magyarországra „embertelen bombázásáról”. Az ezt az utalást tartalmazó levelet a tervek szerint július 9-én kellett volna felolvasni.

Antal neszét vette a protestáns egyházi vezetők szándékának, s ugyanazzal a technikával fegyverezte le őket, mint amelyet korábban a bíborossal szemben alkalmazott. A Ravasz leányfalui házában július 11-én lezajlott találkozón⁶⁴ ugyanazokat a biztosítékokat nyújtotta, mint a katolikusoknak a megkeresztelkedettek mentesítéséről és a zsidókkal való humánusabb bánásmódról. Az egyházi vezetők engedtek. Visszakozásukat azzal indokolták, hogy a kormánnyal való nyílt szakítás hatalomra segíthetné a nyilasokat, s ez nemcsak az egyházak és az ország, hanem a budapesti zsidók számára is végzetes lenne. A megállapodás szövege azonos volt azzal, amit a bíborossal kötöttek. Július 12-én a protestáns egyházak lelkeszei utasítást kaptak, hogy a július 16-i, vasárnap reggeli istentiszteleten a következő szöveget olvassák fel a híveknek: „A Magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezető-

sege a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljárt az illetékes kormányzati tényezőknél, és ez irányú fáradozásait tovább is folytatja.⁶⁵

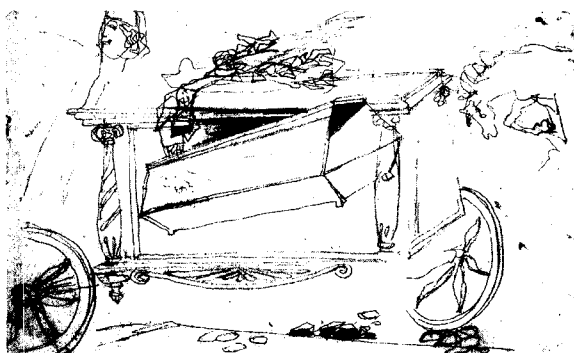
Az egyházi vezetők erőfeszítései némi eredménnyel jártak. Sikerült mentesítést kapniuk a zsidó származású egyházi tisztségviselők, valamint vegyes házasságban élő személyek számára. Elérték azt is, hogy a megkeresztelkedettek enyhébb bánásmódban részesüljenek, s érdekképviseletükre július 14-én életre hívták a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségét. Ezzel egyidejűleg mozgalmat indítottak az 1941 augusztus elseje előtt áttértek összeírására.⁶⁶ Ez a fejlemény, továbbá annak kiszivárgása, hogy Sztójay július 7-én biztosította a bíborost, az áttérteket mentesítik, amennyiben ismét megkezdene a deportálásokat, sok zsidót készített kikeresztelkedésre – mind az ortodox zsidók, mind a nyilasok bosszúságára.

Az egyházi vezetőknek kétségtelenül részük volt abban is, hogy a kormányzó a deportálásokról leállítást döntött. Mindazonáltal az, hogy szinte kizárólag a megkeresztelkedettek vonatkozó tárgyalásokhoz ragaszkodtak, továbbá hogy nem adtak egyértelmű eligazítást alárendeltjeiknek és a keresztény tömegeknek, hozzájárult annak a légkörnek a kialakulásához, amely lehetővé tette a „végső megoldás” akadálytalan megvalósítását. A gyászos, lesújtó események fényében csak csodálkozhatunk Isaac Herzog palesztinai főrabbi naivitásán: megkísérelt kihallgatást kieszközölni XII. Pius pápától, hogy a Vatikán közbenjárását kérje a magyar zsidók érdekében. Amikor próbálkozása nem járt sikerrel, a főrabbit meghívták, hogy a pápa helyett Monsignore Hughesszal, a kairói apostoli nunciussal találkozzék. Az 1944. szeptember 5-én lezajlott találkozáson a főrabbi úgy vélekedett, a helyzeten talán javítana, „ha magyar püspökök elmennének a táborokba, és mindenki előtt ki nyilatkoztatnák, hogy ha a deportálásokat tovább folytatódna, akkor ők is együtt mennének és halnának a zsidókkal”.⁶⁷ A derék főrabbi nyilvánvalóan nem rendelkezett megfelelő értesülésekkel Magyarország keresztény egyházi vezetőinek nézeteiről és cselekedeteiről.

A keresztény egyházak vezetőivel ellentétben számos püspök a maga területén tevékeny részt vállalt az üldözött zsidók érdekében. Minden tőlük telhetőt megtettek, hogy rávegyék a helyi hatóságokat, enyhítsenek a zsidók szenvedésén. Megesett, hogy még a magyar kormány vezetőit is megkeresték. Jóllehet a legtöbb ilyen közbenjárás személyes és magántermészetű volt, három püspök nyilvánosan is felvetette a gettósítás és a deportálás kérdését. Apor püspök például pünkösdi vasárnapi prédikációjában kijelentette: „És aki megtagadja a kereszténység alaptörvényét a szeretetről, és azt állítja, hogy vannak emberi csoportok és fajták, melyeket gyűlölni szabad, és azt hirdeti, hogy az embereket kínozni szabad, legyenek azok akár néger, akár zsidók, az bármennyire kérkednék is azzal, hogy keresztény, olyan, mint a pogány és nyilvánvalóan bűnös. [...] És mindenki, aki ilyen kínzásokat helyesel és azokon részt vesz, súlyos bűnét jóvá nem teszi.”⁶⁸

Hamvas Endre csanádi püspök a szegedi székesegyházban június 25-én megtartott papszentelési szertartáson, amikor már folyt a megye zsidóságának deportálása, szintén bátran és ékesszólóan nyilatkozott: „Most különösen szükség lesz az igazság hirdetésére, mert nagyon elködösödött az emberek értelme, és az egyoldalú propaganda hatása alatt nagyon megzavarodott az ő ítéletük. [...] A kereszténység nevében száz és száz ember megfosztanak tulajdonától, otthonától és deportálnak fajiságuk miatt, melyről nem tehetnek, olyan módon, mely a szenvedések özönét zúdítja rájuk, egészségüket, életüket bizonytalanságnak teszi ki, emberi méltóságukat pedig megalázza.”⁶⁹

Márton Áron püspök állt ki nyilvánosan a legbátrabban. Az ő egyházmegyéjéhez tartozott Erdély egész területe, noha püspökségének székhelye Gyulafehérvárott, a térség román kézen levő részében volt. Május 18-án a kolozsvári (Cluj) Szent Mihály templomban beszélve, amikor a környező vidék zsidó lakossága még a helyi gettóban volt, megrendítően ítélte el a zsidók elleni rendszabályokat, ellentétben e térségbeli protestáns társaival, akik hallgattak. Egyebek között kijelentette: „A világ [...] ellene dolgozott a felebaráti szeretet érvényesülésének a kü-

lönböző címek alatt szervezett érdekek egyoldalú és igazságtalan túlhajtásával, s nemegyszer szent igék nevében. [...] Számunkra azonban, tisztelendő testvéreim, változatlanul érvényben van szent hitünk alaptétele. A felebaráti szeretet parancsának nyílt vállalása és érvényesítése ma inkább kötelességünk, mint nyugalmas időkben. [...] Aki felebarátja ellen vét, veszélyezteti a kereszténység kétezer éves munkájának egyik nagy eredményét, az emberek testvériségének gondolatát. [...] Végül kötelez, tisztelendő testvéreim, utolsó elalkudhatatlan kincsünk: a népünk becsülete. A nép mindenütt az igazságos jogon, a mindenkire egyformán alkalmazott törvényeken és mindenki iránt szereteten épült rendre vágyik. [...] Értesültem, hogy híveim [...] mélységes megdöbbenéssel fogadták ismert személyiségek szabadságának a korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket, és ugyanúgy aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időben végrehajtott intézkedéseket. [...] Az igazság védelmében és a szeretet szolgálatában az üldöztetés és börtön nem szégyen, hanem dicsőség.”⁷⁰

A magyar hatóságok zokon vették Márton püspök kiállítását. Miután Jaross rendre utasította, május végén visszatért Gyulafehérvárra, s mivel *persona non grata* lett, egészen a háború végéig nem tért vissza Észak-Erdélybe.⁷¹

Kevés forrásanyag áll rendelkezésre az alsó papság magatartásáról és reagálásáról. Néhány pap és lelkész tevékenyen részt vett a gyenge magyar ellenállási mozgalomban, és tőle telhetően mindent megtett, kiváltképpen Budapesten, az üldözöttek megsegítésére. Közülük mindenekelőtt Bereczky Albert református lelkész és a katolikusok részéről Varga Béla plébánost kell megemlítenünk.⁷² A papság túlnyomó többségének magatartása azonban – mivel feljebbvalótól nem kapott iránymutatást és bátorítást – az egész ország lakosságának passzivitását tükrözte. Akadtak némelyek, akik néhanapján megdöbbenésüknek adtak kifejezést azon *mód* miatt, ahogyan egyházközségükben a zsidókkal bánnak, de rendszerint legfőképpen a megkeresztelkedettek sorsával törődtek. Magatartásukat jól szemlélteti a mohácsi evangélikus egyház tiszteletesének, Oberndorf Eleknek viselkedése. Három kikeresztelkedett nő érdekében közölt felhívásában sok pap nézetének és érzéseinek adott hangot: „Tudom azt, hogy a zsidóság egy idegen test volt a nemzet testén, amelyet el kellett távolítani. Nem is ez ellen, hanem ennek módja, a kivitel módja ellen van minden jóérzésű magyar embernek

kifogása. Én most panaszainkat kizárólag Istentől reám bízott zsidó fajú, protestáns testvéreimre korlátozom.” Kérelme végén Oberndorf tiszteletes rámutatott arra, hogy „sohasem voltam zsidóbarát, de barátja és testvére vagyok azoknak, akik eggyé lettek velem a Krisztusban”.⁷³

A nyilas korszak

Miután a szovjet hadsereg gyors ütemben nyomult előre Magyarország határai felé, Horthy és szűkebb köre úgy döntött, fegyverszünetet kér. A kellőképpen elő nem készített kísérlet 1944. október 15-én kudarcba fulladt. Miután a Nyilaskeresztes Párt a németek segítségével magához ragadta a hatalmat, és véget vetett a Horthy-korszaknak, terrorhadjáratot indított a budapesti zsidók ellen. Magyarország a náci utolsó csatlósaként folytatta a háborút a szövetségesek ellen.

A nyilas korszak alatt a keresztény egyházak vezetői továbbra is kérelmeket nyújtottak be a zsidók érdekében. Az egyházi vezetők azonban változatlanul a hagyományos taktikában bíztak, noha az általuk oly híven támogatott társadalmi rendet már szétrombolták.

Ismét a pápai nuncius ragadta magához a kezdeményezést: óva intette Szálasi Ferencet, Magyarország új államfőjét, a zsidók elleni drákói rendszabályok folytatásától. Serédi bíboros és Ravasz püspök – több alkalommal személyesen is – memorandumok előterjesztésével kereste meg Szálasi. Míg a bíboros a náci vezért valamiféle „megszállottnak” tekintette, „katolikus mivoltát és jó szándékát nem vonja kétségbe, mert beszédéből látta, hogy hívő ember”.⁷⁴ Jóllehet a keresztény vezetők felvetették a zsidókérdést, legfőbb gondjuk az egyre romló katonai helyzet volt, s ezért – többek között – követelték, hogy Budapestet nyilvánítsák nyílt várossá. November elején, amikor sok tízezer budapesti zsidót, többnyire nőt, hajtottak a Birodalommal közös határ felé, az egyházi vezetők több ízben is tiltakoztak. Követelték, biztosítsák a zsidók élethez való jogát, és emlékeztették Szálasi a Sztójay-kormány ígéreteire, miszerint felfüggesztik a deportálásokat.

Szálasi válaszát november 24-én adta át Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettes. Ismét biztosították az egyházi vezetőket a főváros státusát illetően (Hitler állítólag meggyőzte Szálasi, hogy Budapest híd-

jait és közműveit nem semmisítik meg). Arról is tájékoztatták őket, hogy a zsidókat elkülönítik, a munkaszolgálatosokat pedig (ez idő szerint valamennyi ép testű zsidó férfit és nőt) közelebb szállítják a német határhoz, hogy „az orosz megszállás esetén ne állhassanak bosszút a magyarokon”.

A válasszal elégedetlen Ravasz püspök november 26-án Serédi bíboroshoz fordult, és javasolta, hogy a három egyház vezetőiből álló küldöttség keresse fel Szálasi. A bíboros, aki ekkor már súlyos beteg volt, mint hiábavalót elutasította ezt az elgondolást. A bíboros korábban már hasonlóképpen válaszolt a Zsidó Tanács vezetőinek, akik egy november 14-i táviratukban közbenjárását kérték, mivel a zsidókat, tekintet nélkül nemükre vagy egészségi állapotukra összeretelték és deportálták, megsértve ezzel a fennálló törvényeket. Látva, hogy a bíboros nem hajlandó velük együttműködni, a református és az evangélikus egyház püspökei önállóan cselekedtek, és memorandumot juttattak el Szálasihoz. Ebben a december 1-jei keltezésű dokumentumban kijelentették, hogy a zsidókkal szemben alkalmazott „bánásmód megcsúfolja Istennek azt az örök törvényét, amely még az ellenséggel szemben is emberséges bánásmódra kötelez, és nemzetünk fejére idézi az igazságos Isten haragját”.⁷⁵

Míg az egyházi vezetők közvetlenül nyilas vezetőkhöz intézett felhívásokkal igyekeztek enyhíteni a zsidók helyzetén, néhány pap tevékeny szerepet vállalt zsidó életek megmentésére irányuló kísérletekben. Közülük messze a legaktívabbak azok voltak, akik kapcsolatban álltak különböző kolostorokkal, rendházakkal és zárdákkal,⁷⁶ mindenekelőtt pedig a megkeresztelkedettek különleges érdekeinek védelmére alakult egyházi intézmények: a Szent Kereszt Egyesület és a Jó Pásztor Bizottság.

A Szent Kereszt Egyesület volt a katolikus hitre tért zsidók védelmét és érdekképviselését segítő legfőbb intézmény. Az egyesületet, amely 1939. október 3-án kezdte meg működését, Cavallier János és Jánosi József tisztelendők irányították.⁷⁷ A szervezet először a második világháború kitörése után mind nagyobb számban érkező menekültek támogatásának

szentelte figyelmét. Úgyszintén segítségére sietett azoknak, akik a zsidótörvények hatálya alá estek; e tekintetben együttműködött a legnagyobb zsidó jóléti szervezetekkel.

A német megszállást követően az egyesület nemcsak igen komoly részt vállalt a megkeresztelkedetteknek a zsidóellenes rendszabályokkal szembeni védelmezésében, hanem segítő tevékenységét kiterjesztette az országban tartózkodó sok menekültre, függetlenül azok vallásától. Szorosan együttműködve a katolikus hierarchiával és a pápai nunciussal, az egyesület volt a Magyar Keresztény Zsidók Szövetsége megalakításának fő hajtóereje és az emberi jogok védelmezője. Hatékony működése 1944. november végén ért véget, miután hivatali helyiségeit ismételt nyilas támadások érték. November 17-én magát Cavalliert is lelőtték a nyilasok, majd sebesülten elhurcolták pápai védlevelért folyamodó mintegy 150 zsidóval egyetemben. Ezt követően az egyesület működését túlnyomórészt a Jó Pásztor Bizottság vette át és folytatta.

A Jó Pásztor Bizottság volt a protestáns hitre áttért zsidók legnagyobb szövetsége.⁷⁸ 1942. október 20-án alakult Muraközy Gyula lelkész irányításával, a Magyarországi Református Egyház Egyetememes Konventjének védnöksége alatt. A bizottság vezetésével Éliás József lelkész bízta meg, aki maga is zsidó származású volt. Az evangélikus egyház 1944 májusában csatlakozott a bizottsághoz, amikor is Raffay püspök Sztéhló Gábor lelkészt bízta meg az egyház képviselésével, s fő feladatául a munkaszolgálatosok és az áttértek gyermekeivel való törődést jelölte ki. A megszállás előtt a bizottság különösen nagy figyelmet fordított a különböző zsidótörvények által érintett áttértek, beleértve a munkaszolgálatot teljesítők fizikai és lelki szükségleteire.

Egyaránt segített zsidó és nem zsidó menekülteken, támogatást nyújtva a Magyarországon belül különböző táborokba internáltaknak.

A megszállás után a bizottság a különböző protestáns felekezetek képviselőivel együttműködve enyhített általában a zsidók, kiváltképpen az áttértek nyomorúságos helyzetén. E célból szorosan

együttműködött a tanáccsal. Míg ez az együttműködés tartott, a bizottság vezetősége – feltehetőleg azért, hogy jobban védhesse a megkeresztelkedetteket és a zsidó származású keresztényeket – azon volt, hogy kivonja az áttérteket a tanács hatásköréből. A Sztójay-korszakban a bizottság lehetőséget teremtett az áttérésre – lett légyen az őszinte, vagy pusztán *pro forma* –, és semleges államok követségei által kiadott menleveleket osztott szét. Éliásnak tevékeny szerepe volt a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének létrehozásában is.⁷⁹

A bizottság munkája különösen fontossá vált a nyilas korszakban, amikor – többek között – mintegy 1500 gyermeknek nyújtott menedéket 32 otthonban.⁸⁰ Röviddel a nyilaskeresztes államcsíny előtt Éliás és Sztéhló segítette megvédeni a gyermekotthonokat a nyilas bandák önkényes támadásaival szemben. A gyermekek élelmezését, elhelyezését és védelmét a Nemzetközi Vöröskereszttel való együttműködés révén biztosították. A Vöröskereszt külön osztályt (B szekció) létesített erre a célra.⁸¹ Mivel Éliás tiszteletesnek szinte nyomban a nyilasok államcsínyre után el kellett rejtőznie (a nyilasok már korábban feketelistára tették emberbaráti és politikai tevékenységéért), a gyermekek védelmének felelőssége szinte kizárólag Sztéhló tiszteletesre hárult. Feladatát igen bátran és ügyesen végezte. Jóllehet néhány otthonban razziaztak a nyilasok és a rendőrök, figyelemre méltó, hogy a gondjaira bízott gyermekeknek sohasem esett bántódásuk.

Miután december elején felállították a budapesti gettót, a bizottság a megkeresztelkedettek lelki szükségleteit elégítette ki, de sok zsidónak is vigaszt és lelki támaszt nyújtott.

Ellentétben a segíteni igyekvő kisebbséggel és a passzívan viselkedő többséggel, kirívó szélsőségként akadt néhány pap, aki aktívan a nyilasok oldalára állt, szellemi, sőt időnként tevőleges támogatást is nyújtott nekik a zsidóellenes rendszabályok végrehajtásában. Így például László Ignác gyergyószentmiklósi főesperes, a felsőház tagja, a zsidó nép fizikai megsemmisítése mellett kardoskodott.⁸² Egy további példa Kun András páter minorita szerzetes, akiről úgy hírlott, szemben állt az egyházi hierarchiával. Kezében puskával, nyilas karszalagot viselve vett részt háromszáz védett zsidó kínvallatásában a Városház utca 14. szám alatti nyilas főhadiszálláson. A zsidók közül később mintegy kétszázat a Dunába lőttek. Kun páter részt vett 1945. január 11-én a Maros utcai zsidókórház betegeinek és orvosainak legyilkol-

lásában is, ahol állítólag parancsot adott a nyilasoknak, hogy „Krisztus szent nevében” lőjenek.⁸³

A háború utáni reagálás

A magyarországi „végső megoldás” méretére és arányára, minden iszonyatos részletére fény derült a számos nemzeti és nemzetközi háborús büntetperben, továbbá a túlélők, valamint a keresztények személyes beszámolóiból és emlékirataiból. A holokausz kétségtelenül nemcsak a zsidóság legnagyobb tragédiája, hanem Magyarország történelmének egyik legsötétebb fejezete is. A legfőbb kérdés, amely a tudósokat és a laikusokat egyaránt foglalkoztatta, a felelősség problémája volt. Dokumentumok is alátámasztják azt a következtetést, hogy a keresztény magyarokra is felelősség hárult a zsidó honfitársaikra zúdult tragédiáért.

A keresztény egyházak vezetőit különösen érzékenyen érintette az a vád, hogy nemcsak támogatták a német megszállás előtti korszakban hozott legfontosabb zsidóellenes törvényeket, hanem elmulasztottak hathatós intézkedéseket tenni a zsidók megsegítésére a „végső megoldás” korszakában. Nagyrészt e negatív kép javítását szolgálták a háború után publikált első beszámolók az egyházak háború alatti szerepéről. Az ösztönzést és az irányelveket ezekhez a katolikus és a protestáns egyházak vezetői szolgáltatták.⁸⁴

A felelősség kérdéséről a vitát részben az a határozattervezet robbantotta ki, amelyet Ravasz püspök nyújtott be röviddel az 1946. májusi kunmadarasi pogrom után.⁸⁵ A református egyház által egyhangúlag elfogadott határozat kijelentette: „A Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjének Tanácsa [...] mélyen megalázkodva megvallja bűnét, amellyel Isten fölségét megsértette. Megsértette azzal, hogy a tőle vett prófétai tisztét hűségesen nem teljesítette. Elmulasztotta inteni a népet és felsőbbségét, amikor mindkettő Isten törvényeivel ellenkező útra tért, s nem állt ki egész bátran az ártatlanul üldözöttek mellett.”⁸⁶

Ravasz püspök viszont elutasította a Nyíregyházi Szabad Tanács által elfogadott határozatot, amelyben a haladó szellemű papok és világiak e csoportja elismerte az egyház részbeni felelősségét. A Bereczky Albert lelkész által fogalmazott határozat azt is kifejezésre juttatta, hogy az egyháznak azáltal kellene bűnbánatát nyilvánítania, hogy megfelelő bo-

csánatkéréssel fordul a zsidóság maradványához. Mivel ezt az egyház által elfogadott határozatként hozták nyilvánosságra, Ravasz püspök úgy vélte, keményen vissza kell utasítania. Az Országos Református Lelkészegyesület konferenciáján megjelenve kijelentette – a hírek szerint dörgő taps közepette –, hogy a református egyháznak semmi oka nincs a történekekért bocsánatot kérni a magyar zsidóságtól.⁸⁷

Röviddel a kommunista rendszer 1989 végi összeomlása után a református egyház zsinata 1990. június 12-én nyilatkozatot adott ki, amelyben kifejezte sajnálkozását a holokauszt miatt. Azt is elismerte, hogy az egyháztól kiderült, „hitben és tettben gyenge” volt a háború alatt. Kijelentette, hogy az egyháznak „újra meg újra ki kell nyilatkoztatnia felelősségét és bűnbánatát”, de a bocsánatkérésig nem ment el.

A Vatikán 1965-ös, *Nostra Aetate* című, irányadó nyilatkozatának célkitűzései Magyarországon mindaddig nem váltak valósággá a maguk teljességében.⁸⁸ A Nyugattal ellentétben, ahol a keresztény–zsidó kapcsolatok alapvető és kedvező változásokon mentek át, Magyarországon e viszony túlnyomórészt feszült maradt. A holokauszt és különösen a kommunizmus időszaka – amelyet a magyarok közül még mindig sokan a zsidók számlájára írnak – mindmáig ráveti árnyékát e kapcsolatokra. Az 1989-es rendszerváltás előtt a Vatikán útmutatásait lényegében figyelmen kívül hagyták, ha nem éppen gátolták megvalósukat. A kommunista rendszer összeomlása után történt néhány, lényegében sikertelen kísérlet a kiengesztelődés ügyének előmozdítására. A kezdeményezések, amelyek több egyházi személyiségtől kiindulva a „biblikus és teológiai tanulmányok és a testvéri párbeszéd” előmozdítását célozták, ugyanazzal a politikai helyzettel találták magukat szemben, amellyel a hasonló célokat követő Keresztény–Zsidó Társaságnak⁸⁹ kellett szembesülnie: a nacionalizmus feléledésével és a magyar politikai és egyházi vezetés mind erőteljesebb húzódozásával, hogy becsületesen szembenezzenek a holokauszt tényével. E vezetésnek a kiengesztelődésre való felhívásai következetesen visszahangozzák Ravasz püspök nézeteit.

Történelmi és politikai érveket sorolva utasítják el a bocsánatkérés szükségességét, lelkiismeretükön pedig a zsidókat ért tragédia fölötti szomorúságuk kifejezésével könnyítenek.

A szomorúság ilyen kifejezését hozta nyilvánosságra például a Református Egyház Zsinata 1990. június 12-én kiadott nyilatkozatában, hozzátéve, hogy az egyház a háború idején „hitében és cselekedeteiben gyengének bizonyult”. Bár figyelmen kívül hagyja Magyarország szerepét a „végső megoldásban”, a nyilatkozat kijelenti, hogy az egyháznak „újra és újra ki kellene nyilvánítania felelősségét és bűnbánatát”.⁹⁰

A magyarországi holokauszt ötvenedik évfordulója alkalmából A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa közös nyilatkozatot adott ki, amelyben többek között a következőket jelentik ki: „...kegyelettel és megrendült lélekkel emlékeznek arra, hogy ötven esztendővel ezelőtt történt a magyarországi zsidók elhurcolása és kegyetlen legyilkolása a koncentrációs táborokban. A huszadik század legnagyobb szegényének tartjuk százezrek életének kioltását, pusztán származásuk miatt. [...] A fájdalmas évforduló alkalmával meg kell állapítanunk, hogy ebben a tragédiában nemcsak az esztelen gonoszság képviselőit terhelte felelősség, hanem azokat is, akik bár egyházaink tagjainak vallották magukat, mégis félelemből, gyávaságból vagy megalkuvásból eltűnték zsidó embertársaik tömeges megalázását, elhurcolását és meggyilkolását. Az ötven évvel ezelőtt végbement katasztrófa idején elkövetett ezen mulasztásokért Isten színe előtt bocsánatot kérünk.”⁹¹

E közös nyilatkozat nagy előrelépést jelent a holokauszt tényével való szembenezés terén, megszövegezői ugyanakkor elmulasztottak rámutatni a keresztény egyházak különös felelősségére, amellyel az egész magyar történelemben, de kivált az 1919–1945 közötti időszakban uralkodó antiszemita légkörért tartoznak. Úgy tűnik, a holokauszttal kapcsolatban a magyarországi keresztény egyházak magukévá tették II. János Pál pápa gondolatait és tanításait, amelyek kizárólag az egyházak „fiainak és leányainak hibáit és mulasztásait” kárhoztatják.

A pápa holokauszttal kapcsolatos állásfoglalása az *Emlékezünk: Megfontolások a Soáról* című, irányadó dokumentumban kristályosodott ki, amelyet a Vatikán 1998. március 16-án tett közzé.⁹² E dokumentumot Magyarországon mind keresztény, mind zsidó részről általában kedvezően fogadták, bár az utóbbiak közül sokan hiányolták az áldozatokhoz intézett nyílt bocsánatkérést. A dokumentum mindazonáltal a figyelem középpontjába került, s széles körű vita kiindulópontjává vált a magyarországi holokauszt sokrétű történelmi és politikai vonatkozásaival kapcsolatban, a keresztény egyházak felelősségének kérdését is beleértve.⁹³

A keresztény egyházak holokauszttal kapcsolatos felelősségéről és az egyházi bocsánatkérés elmaradásáról folyó vita a Vatikán jubileumi ünnepségsorozatának nyomán lángolt fel ismét, mely 2000. március 12-én a Megbocsátás Napjának szertartásával vette kezdetét. II. János Pál pápa és a római kúria elismerte a katolikus múlt bűneit és „bocsánatért könyörgött az Úrhoz a múlt és a jelen bűneiért, amelyeket az egyház fiai és leányai követek el”. Ugyanilyen szellemben folyt le a pápa történelmi jelentőségű, hivatalos látogatása Szentföldön még ugyanebben a hónapban. A pápa azáltal, hogy a zsidók üldözésében viselt egyházi felelősséget teljes egészében az egyház egyes tagjaira hárította, felmentette az egyházat, és megbocsátásért nem a zsidókhoz, hanem az Úrhoz folyamodott. Mindez, úgy tűnik, újabb érvekkel fegyverzett fel befolyásos magyar katolikusokat a magyarországi holokauszt miatti bocsánatkéréssel szemben. A magyar katolikus püspöki kar hivatalos álláspontja szerint, amelyet Veres András, a Püspökkari Konferencia titkára közölt, semmi szükség külön bocsánatkérésekre, mivel a pápa a katolikusok egészének nevében beszélt.⁹⁴ Mások azal magyarázzák az egyház képtelenségét az áldozatok felé irányuló bocsánatkérésre, hogy a negyvenéves kommunista elnyomás eredményeként az egyház még mindig híján van annak a belső erőnek és szilárdságnak, amely egy ilyen bocsánatkéréshez elengedhetetlen. Ezt a magyarázatot sok teológus és laikus helyteleníti. Egyesek mint megalapozatlan és szánalmas kifogásokat utasítják el azokat a politikai, történelmi, társadalmi és teológiai érveket, amelyeket a magyar katolikus egyház álláspontjának igazolására szokás felhozni. Megint mások úgy látják, hogy a katolikus egyház e hallgatása – csakúgy, mint a többi keresztény felekezete – nagymértékben köszönhető annak, hogy az egyház Európa egyik leg-

konzervatívabb egyházi intézményeként mélyen elkötelezte magát a hazai politikában.⁹⁵

Úgy tűnik, az egyházi vezetők álláspontja a magyar állam és kormány legfelsőbb vezetésének szemléletét tükrözi. Mindeddig ők sem voltak képesek nyíltan és becsületesen szembenézni a holokauszttal, a nyilvános nemzeti felelősségvállalásról nem is beszélve. Mindaddig, amíg Magyarország egyházi és nemzeti vezetőinek álláspontja nem változik, azoknak a nemes célkitűzéseknek sincs esélyük a megvalósulásra, amelyeket a Vatikán a keresztény–zsidó kiengesztelődés terén szorgalmaz.

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA:
FÉLIX PÁL

JEGYZETEK

1 Az „aranykor” az Osztrák–Magyar Birodalom azon korszakára vonatkozik (1867–1918), amikor barátságos, már-már szimbióziszerű viszony állott fenn az uralkodó konzervatív-arisztokrata elemek és a zsidó elit, kiváltképpen a bankéletben, az iparban és a kereskedelemben tevékenykedő zsidók között. A részleteket illetően lásd Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon*, 2., bővített és átdolgozott kiadás, Belvárosi Könyvkiadó, Bp., 1977. 1–12., a következőkben: Braham: *Népirtás*.

2 Moshe Y. Herczl: *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*, New York University Press, New York, 1993. 18–19. o.

3 A párt alapítója Istóczy Győző, a magyar országgyűlés tagja volt. A pártnak 1884-ben 16 országgyűlési képviselője volt, közöttük Onódy Géza, a közismert zsidóüldöző.

4 A tiszaezlári vérvádügy körüli antiszemita hisztériát egy Adamovics József nevű helyi katolikus plébános korbácsolta fel. Herczl: *l. m.*, 8–17. o.

5 A párt vezetője sok éven át Zichy Nándor gróf volt, aki később a magyar jobboldal úgynevezett bécsi ellenforradalmi csoportjának vezető egyéniségévé vált.

6 Herczl: *l. m.*, 20–22. o. Az első világháború előtti magyarországi antiszemitizmus további részleteit lásd Nathaniel Katzburg: *Antisemit be' Hungaria. 1867–1914*. Dvir, Tel-Aviv, 1969. és Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon, 1875–1890*. Kossuth, Bp., 1976.

7 Magyarország feudális hagyományai miatt az uralkodó „liberális” rendszer arra ösztönözte a zsidókat, hogy a kereskedelmi és az ipari életben helyezkedjenek el. Egy „társadalmi szerződés” alapján a zsidók, akik azzal kérkedtek, hogy „izraelita vallású magyarok”, szolgáltatták azt a csekély politikai többséget, amelyre a magyaroknak szükségük volt ahhoz, hogy uralkodjanak a soknemzetiségű királyságban. Kihhasználva emancipációjukat, a zsidók jelentős szerepet vittek az ország modernizálásában, s vezető pozíciókhoz jutottak az iparban, a kereskedelemben és a szabadfoglalkozásokban.

8 Az *Alkotmány*, a Katolikus Néppárt 1896-ban alapított napilapja volt az ország első nagytekintélyű antiszemita újságja. A papok által szerkesztett lap harcos katolicizmust tükrözött,

ami gyakorta heves antiszemitizmusban nyilvánult meg. Ugyanezt az irányzatot követte az *Egyházi Közlöny* is.

9 Robert Major: *The Churches and the Jews in Hungary. Continuum*, 1966. ősz, 373. o.

10 Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Szent István Társulat, Bp., 1920. 161. o. Idézi: Kis György: *Megjélölve Krisztus keresztyével és Dávid csillagával*. Szerzői kiadás, Bp., 1987. 245. o.

11 Az 1920. évi trianoni szerződés rendelkezései alapján Magyarország elveszítette területének kétharmadát, a magyar népesség egyharmadát és összklakosságának háromötödét.

12 Zdravetz püspök egyházi teendőin kívül vezetője volt az Antibolszvista Bizottságnak; ez egyike volt a számos antiszemita szervezetnek, amelyet az Osztrák–Magyar Birodalom 1918. évi felbomlása után alakítottak. Zdravetz politikai-ideológiai nézeteinek részleteit lásd *Páter Zdravetz titkos naplója*. Kossuth, Bp., 1967.

13 Így Például Zákány Gyula atya 1919. december 3-i beszédében a németek „tördőfés hátulról” demagógiájának megfelelően azt állította, a zsidók bűne, hogy szétrombolták Magyarország területi integritását. Ugyanilyen szellemben beszélt az Ébredő Magyarok gyűlésén. Ez egyike volt annak a számos szélsőségesen sovíniszta, zsidóellenes szervezetnek, amelyek gomba módra szaporodtak ebben a korszakban. Lásd még Major: *i. m.*, 374–375. o.

14 Ezek közül a legfontosabbak voltak például a *Nemzeti Újság*, az *Új Nemzedék*, az *Egyházi Lapok* és a *Magyar Kultúra*. Ezen orgánumok szemelvényeit lásd Major: *i. m.* és Kis: *i. m.*

15 Prohászka püspök a magyarországi antiszemita kampány élvonalában állt székesfehérvári püspöki pozíciója egész ideje alatt (1906–1927). Német eredetű volt, apja Szudétaföldön szolgált katonatisztként. Anyja neve Filbinger volt. E termékeny szerző írásait, köztük prédikációit és beszédeit halála után 25 kötetben adták ki. Kis: *i. m.*, 246–254. o.

16 Uo., 248–249. o. Lásd még Herczl: *i. m.*, 21–22. o.

17 Czapik püspök aggályoskodása az idő tájt nyilvánvalóan túlzott volt, mert a német katolikus vezetők közül sokan ugyanolyan lelkesen üdvözölték a nemzetiszocialistákat, mint ő. A német katolikus vezetők állásfoglalásának részleteiről lásd Braham, *Remembering and Forgetting. The Vatican, the German Catholic Hierarchy, and the Holocaust. Holocaust and Genocide Studies*, 13/2, 1999. 222–251. o.

18 Ez az értékelés egybecsengett Ravasz püspök antiszemita nézeteivel, ezeken alapult minden lépése a zsidókérdésben, amióta 1917-ben első ízben hangot adott ezeknek. Antiszemita nézeteinek, vagyis, hogy a zsidókat fajként jellemezte, *A zsidókérdés Magyarországon (Huszadik Század*, Bp., 1917. 126–129. o.) című szimpóziumon adott hangot. Ravasz püspök, mint a jelentések beszámoltak, annak a rendkívüli bizottságnak is tagja volt, amely megrendezte Horthy Miklós kormányzóvá (államfővé) való megválasztását 1919-ben, s mindvégig a kormányzó hűségét támogatója maradt. Ravasz püspök antiszemita nézeteiről Éliás József – a neves református lelkész, aki vezető szerepet töltött be zsidók mentésében a holokausz idején – szolgáltatott részleteket egy, dr. Juhász Lászlónak Münchenbe küldött hetvenoldalas levélben, 1986 decemberében. E levél másolata a jelen tanulmány szerzőjének birtokában van.

19 Major: *i. m.*, 375–376. o.

20 Az első zsidótörvény (XV: 1938 sz. törvény) 1938. május 29-én lépett életbe: 20 százalékos plafont határozott meg zsidók számára a szabadfoglalkozásokban, a tíz főnél többet alkalmazó pénzintézetekben, kereskedelmi és iparvállalatokban.

21 A keresztény vezetőknek az első zsidótörvénnyel és a törvény rendelkezéseivel és hatásával kapcsolatos állásfoglalása részleteit lásd Braham: *Népiút*. 121–122. o.

22 Magyarország 1938 novemberében megszerezte Cseh-szlovákiától a Felvidéket, 1939 márciusában pedig Kárpátalját.

23 Az 1939. május 4-én törvénybe iktatott második zsidótörvény (IV: 1939 sz. törvény) 6 százalékra korlátozta a zsidók arányát a 20. jegyzetben felsorolt vállalatokban, továbbá részletes és bonyolult vallási és „faji” meghatározással szolgált arról, ki a zsidó. A második zsidótörvény és következményeinek részleteit lásd Braham: *Népiút*. 144–153. o.

24 Uo. 124. o.

25 Az egyházi vezetőknek a zsidótörvényekkel kapcsolatban elmondott parlamenti beszédeit lásd Fisch Henrik (szerk.): *Keresztény egyházak felváltó beszédei a zsidókérdésben*. Bp., 1947. 41–63. o.

26 Lásd például a Ravasz László püspök által 1944. december végén vagy 1945 elején írt opportunistá *Pro Memoriat*. (A kézirat egy példánya a jelen tanulmány szerzőjének birtokában van.) Lásd továbbá: Serédi Jusztinián feljegyzései 1944 végén. Szentes Sándor bevezetésével. *Kritika*, 1983/3. 28–33. o.

27 A munkaszolgálati rendszer részleteit lásd Braham: *Népiút*. 287–370. o. A II. sz. törvény nemzetbiztonsági rendelkezéseit 1944-ben léptették életbe a „végső megoldással” kapcsolatosan alkalmazott rendszabályok igazolására.

28 A harmadik zsidótörvényről lásd uo., 200–201. A különböző zsidótörvények és következményeik részleteit illetően lásd Randolph L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*. Columbia University Press, New York, 1984. 54–69. o.

29 Jólehet az áttérték egyértelműen kedvezőbb elbánásban részesültek a vallásukhoz ragaszkodó zsidóknál, őket is nagymértékben sújtották a faji törvények következményei. A legtöbb keresztény, beleértve a papokat is, a zsidókérdést nem annyira vallási, hanem inkább faji kérdésnek tekintette. Ennek következtében az áttérteket gyakran kerülték és gúnyolták az árják, ugyanakkor a hithű zsidók is sokszor megvetették őket. A náci korszak alatti áttérés néhány részletét lásd Braham: *Népiút*. 816–818. o.

30 A Sztójay-kormány összetételére és az első zsidóellenes rendszabályai részleteire vonatkozóan lásd uo., 13., illetve 15. fejezet.

31 Uo., 23. fejezet, főképpen 787–788. o.

32 Kis György tiszteletes szerint „a papság 99,9 százaléka 1944 nyarán nem tudott a haláltáborokról”. Lásd Szentes Sándor interjúját Kis Györggyel, *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorok*, Bp., 1985. 269. o. A tényszerű adatok azt is bizonyítják, hogy noha a keresztény egyházak vezetői 1944. május elején megkapták az 1944. április 7-én Auschwitzból megszökött két szlovákiai zsidó férfi beszámolóján alapuló *Auschwitzi Jegyzőkönyveket*, amelyeket személyesen kézbesítettek nekik, írásaikban egyikük sem említi a jegyzőkönyveket.

33 Így például 1944. május 11-én Hamvas Endre csanádi püspök tájékoztatta őt azokról a borzalmakról, amelyeket a

magyarkanizsai, zentai, zombori zsidók, valamint a Szegedre e hónap elején bezárlított más zsidó közösségek tagjainak kellett elszöndölniük. Hamvas püspök hangsúlyozta, hogy bármilyen szörnyű ezeknek a zsidóknak a helyzete – sokakat közülük a helyi kolbászgár disznóolaiba zártak –, a jelentések szerint a kassai és nyíregyházi zsidók körülményei még ennél is rosszabbak voltak. Braham: *Népiártás*, 1129.

34 Lévai Jenő: *Zsidóországon Magyarországon*. Magyar Téka, Bp., 1948. 12–24. o.

35 Uo., 125–127. o. Lásd még Lévai: *L'église ne s'est pas tue. Le dossier Hongrois, 1940–1945*. Seuil, Paris, 1966. 85–93. o. A körlevél teljes szövegét lásd Karsai Elek (szerk): *Vádirat a náciizmus ellen*. Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Bp., 1960. 2. köt., 53–61. o. (A továbbiakban ezt és a sorozat más kötetét *Vádiratként* idézzük.)

36 A protestáns egyházak magatartását illetően a Horthy-korszakban lásd Kónya István: *A magyar Református egyház felől vezetőjének politikai ideológiája a Horthy korszakban*. Akadémiai, Bp., 1967. 243. o.

37 A protestáns egyházak kilenc vezető személyisége az adott időszakban: Ravasz László, a református egyház dunamenti egyházkerületének püspöke; Vásárhelyi János, a református egyház erdélyi egyházkerületének püspöke; Révész Imre, a református egyház tiszántúli egyházkerületének püspöke; Enyedy Andor, a református egyház tiszáninneni püspöke; Győry Elemér, a református egyház dunántúli egyházkerületének püspöke; Kapi Béla, az evangélikus egyház dunántúli egyházkerületének püspöke; Raffay Sándor, az evangélikus egyház bányai egyházkerületének püspöke; Turóczy Zoltán, az evangélikus egyház tiszai egyházkerületének püspöke; Kuthy Dezső, az evangélikus egyház tiszáninneni egyházkerületének püspöke. További részleteket a közös fellépésről és a felhívás szövegét lásd Ravasz László: *Pro Memoria*, 13–15. o.

38 Uo., 3–4. o.

39 Kárpátalja és Északkelet-Magyarország túlnyomórészt ortodox zsidóit április 16-ától (pészah első napjától) kezdődően, majdnem két héttel a gettószítási rendelet kiadása előtt gettókba zárták.

40 Éliás József tiszteletes állítja, Perényi Zsigmond éppen azért fordult Ravasz püspökhöz, hogy járjon közbe Horthynál, mert a püspök régóta bensőséges politikai kapcsolatot ápolt a kormányzóval. Lásd fentebb idézett levelét dr. Juhász Lászlóhoz.

41 Uo., 5, 12. Az utalás a Horthy és Hitler által 1944. március 18-án Schloss Klessheimben kötött megállapodásra vonatkozik; ennek értelmében a magyar államfő hozzájárult több százezer „zsidó munkás” kiszállításához Németországba. Részleteket lásd Braham: *Népiártás*, 379–383. o. Lásd még Berezky Albert: *Hungarian Protestantism and the Persecution of Jews*. Sylvester, Bp., é. n., 14–18. o. Berezky tiszteletes könyve nagyrészt Ravasz püspök *Pro Memoria*-ján alapul.

42 A Ravasz püspök és Sztójay miniszterelnök közötti levélváltás szövegét lásd Ravasz: *Pro Memoria*, 5–7. o.

43 Lévai: *Zsidóországon*, 124–125. o.

44 Uo., 186–187. o.

45 Sztójay közlése alapján néhány püspök utasította egyházkerülete lelkészeit, teljesítsék a megkeresztelkedettek iránti kötelességüket. Kiváltképpen arra szólították fel őket, menjenek be a gettókba, hogy eleget tegyenek lelki szükség-

leteiknek, s világosítsák fel őket, hogy viseljenek fehér keresztet a Dávid-csillag mellett. *Vádirat*, 3., 130–133. o.

46 Lévai: *Zsidóországon*, 183–184. o.

47 Berezky: *Hungarian Protestantism*, 19–20. o.

48 XII. Pius pápa háború alatti hallgatásáról általában, kiváltképpen a magyarországi zsidók üldöztetése ügyének részleteit lásd Braham: *Népiártás*, 1162–1175. o.

49 Így például június 2-án Serédi bíborost felkereste Antal István igazságügyi és vallás- és közoktatásügyi miniszter; június 7-én felkereste Huszovszky Lajos, a minisztertanács miniszteri titkára; június 8-án Imrédy Béla jelent meg nála; végül június 17-én Bárczy István meghívta őt és a katolikus püspököket a kormány által adott ebédre, azzal az állítólagos céllal, hogy tisztázzák az egyház által felvetett valamennyi kérdést.

50 A fogalmazványt helyettese, Drahos János segítségével készítette el. Az 1944. június 29-i keltezésű végleges szöveget az Apor és Czapi püspökökkel folytatott tanácskozás után fogadták el. A pásztorlevél szövegét lásd Braham: *Népiártás*, 1130–1133. o.

51 A keresztény egyházak közös fellépésének szükségességét már május 3-án felvetette Ravasz püspöknek Cavallier József, a Szent Kereszt Egyesület vezetőjének közvetítésével. E célból létre is jött egy értekezlet a bíboros hivatalában a királyi palotában Cavallier jószolgálati közbenjárása révén, de ez semmiféle eredménnyel nem járt. Cavallieren kívül az értekezleten részt vett Jánosi József atya és Török Sándor, a megkeresztelkedettek képviselője a Zsidó Tanácsban. Berezky: *Hungarian Protestantism*, 19–20. o., lásd még Ravasz László: *Pro Memoria*, 13. o.

52 Berezky: *Hungarian Protestantism*, 19–20. o. Lásd még Ravasz László: *Pro Memoria*, 13–15. o.

53 Lévai: *Zsidóországon Magyarországon*, 197–198.

54 Uo., 198–200. o. Lásd továbbá *Vádirat*, 3., 6–8. o.; Berezky: *Hungarian Protestantism*, 22–240. o.; Ravasz: *Pro Memoria*, 13–15. o.

55 Lásd Szenes interjúját Éliás József tiszteletessel: *Befejezetlen múlt*, 68. o.

56 *Vádirat*, 3., 38–39. o.

57 Uo., 9–10. o.

58 Serédi bíboros július 8-án válaszolt, és mellékelte június 29-ére tervezett pásztorlevelének másolatát. Uo., 111–112. o.

59 A szöveget lásd Braham: *Népiártás*, 1134–1135. o.

60 A szöveget azzal az utasítással együtt hozták a püspökök és papok tudomására, hogy a pásztorlevelet ne olvassák fel július 10-én. *Vádirat*, 3., 128–129. o.

61 Uo., 3., 115–121. o.

62 Lásd Szenes interjúját Kis György tiszteletével: *Befejezetlen múlt*, 283. o.

63 Braham: *Népiártás*, 1140. o.

64 Az értekezleten részt vett még Mester, Kapi és Révész püspök, Berezky Albert tiszteletes és Lőrinczy Szabolcs.

65 Berezky: *Hungarian Protestantism*, 28. o. Lásd még *Vádirat*, 3., 153–155. o.

66 A megkeresztelkedettek július 12. és 17. közötti nyilván- tartásba vételét plakátokon jelentette be Doroghi Farkas Ákos, Budapest polgármestere. Az egyházi vezetők 1944. március 22-re kívánták ezt előrehozni, ami némi nehézséget okozott az egyházak és a hatóságok viszonyában. *Vádirat*, 3., 49–52., 60., 61., 155–158. o.

67 Saul Friedländer: *Pius XII and the Third Reich*, Alfred A. Knopf, New York, 1966., 233. o.

68 Lévai Jenő: *Szürke Könyv magyar zsidók megmentéséről*, Officina, Bp., é. n., 79. o.

69 Uo., 82–83. o. Korábban ebben a hónapban Hamvas püspök sürgős felhívást intézett Magyary-Kossa Aladár főispánhoz, felszólítva őt, lépjen közbe a szegedi zsidók érdekében, akiket éppen a helyi téglagyárba kívántak átszállítani bevagonizásra és deportálásra. A hercegprímáshoz intézett július 15-i levelében felhaborodását fejezte ki a zsidókat, legfőképpen a nőket ért megalázás miatt, amikor értéktárgyakat keresve testi motozásnak vetették alá őket. Prímási Levéltár, Esztergom.

70. Braham: *Népiártás*, 1143–1144. o.

71. Béla Vago: *The Destruction of the Jews of Transylvania*. In: *Hungarian-Jewish Studies*. Szerk.: Randolph L. Braham. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1966. I., 192–193. o.

72. A kisgazdapárt egyik vezetője, Varga Béla, a háború után a magyar Országgyűlés elnöke lett. Miután 1947-ben a kommunisták lényegében átvették a hatalmat, New Yorkban telepedett le, ahol vezető szerepet vitt a magyar száműzöttek politikai életében.

73 Oberndorf tiszteletes felhívását a három áttért nő érdekében 1944. június 30-án Radvánszky Alberthez, az evangélikus egyház főfelügyelőjéhez intézte. *Vádirat*, 3., 19–22. o.

74 A bíboros e megjegyzését a Szálásival 1944. október 22-én történt találkozása után jegyezte be naplójába, vagyis több mint három hónappal azután, hogy a magyar vidék *judenrein* lett. Kis: *Megjéltve Krisztus keresztjével*, 173. o.

75 Berezky: *Hungarian Protestantism*, 34–37; Lévai: *Zsidóvörös*, 319–321. Lásd továbbá Gabriel Adriányi: *Fülfzög Jahre ungarischer Kirchengeschichte, 1895–194.*, v. Hase & Kochler, Mainz 1974. 106–116. o.

76 Ezek között volt a Collegium Marianum, a Collegium Theresianum, a Lazarista Atyák, az Irgalmas Nővérek, a Sophianum Intézet és a Skót Misszió. Braham: *Népiártás*, 1075–1077. o.

77 A Szent Kereszt Egyesületre vonatkozó néhány részletet lásd uo., 1147. o.

78 A bizottság hivatalos neve Magyarországi Református Egyház Egvetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Albizottsága volt. Általában vagy „Jó Pásztor Bizottság”-ként, vagy „Jó Pásztor Misszió”-ként emlegették.

79 E célból szorosan együttműködött Török Sándorral, aki az áttérteket képviselte a Zsidó Tanácsban. Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Renaissance, Bp., 1947. 151–155. o. Éliás tiszteletes tevékenységének további részleteit lásd Szenes Sándorral készült interjújában.

80 Többségük áttértek gyermeke és keresztény árva volt. A zsidó gyermekek védelme a Nemzetközi Vöröskereszt „A” szekciójának is feladata volt.

81 A „B” szekció szervezeti felépítését, beleértve az otthonok lajstromba foglalását és az odavitt gyermekek számának

nyilvántartását lásd Friedrich Born: *Bericht an das Internationale Komitee vom Roten Kreuz in Genf*. Genf, 1945. június. 56. o.

82 Lászlót a háború után Kolozsvárott román népbíróság elé állították és tízévi börtönre ítélték. Vago: *i. m.*, 193., 219. o.

83. Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidók szenvedéseiről*. Officina, Bp, 1946. 254., 258. o. Kun páter a bíróság a háború után háborús bűnök elkövetéséért halálra ítélte.

84. 1945. november 3-án Mindszenty bíboros, Magyarország hercegprímása aláírásával körlevelet (3480/1945 sz.) adtak ki, amely felszólított egy többnyelvű könyv elkészítésére, hogy dokumentálják a katolikus egyház „pozitív” szerepét. Ravasz László püspök, a református egyház feje azonos indítatásból arra „bátorította” Berezky Albert lelkészt, írja meg *Hungarian Protestantism and the Persecution of the Jews* című könyvét. Serédi hercegprímás és általában a katolikus egyház „pozitív” szerepét emelte ki *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* című könyv (szerk.: Meszlényi Antal), Szent István Társulat, Bp, 1947. Általában a keresztény egyházakat illető kedvező véleményt lásd László T. László: *Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon*. I. A zsidótörvények, *Katolikus Szemle*, Róma, 31(1979)/2, 139–163. o. és ugyanezen szerző *Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon*. II. A budapesti zsidóság megmenekülése, uo., 3(1979), 217–235. o. Lásd továbbá apologetikus munkáját: „The Role of the Christian Churches in the Rescue of the Budapest Jews. *Hungarian Studies Review*, Toronto, 11(1984)/1 (Spring), 23–42. o.

85. A több áldozatot követelő pogromot antiszemita elemek robbantották ki, akik a túlélők kárpótlási követeléseit kifogásolva felbujtották a helyi lakosságot, azt a rémhírt terjesztve, hogy a visszatérő zsidók keresztény gyermekeket gyilkolnak meg.

86/. Braham: *Népiártás*, 1298. o.

87. Uo.

88. A *Nostra Aetate*ről és a Második Vatikáni Zsinatról lásd Braham: *Remembering and Forgetting*, 222., 223. o.

89. A társaságot 1991-ben alapították, de 1993-ban, amikor keresztény és zsidó vezetőit megosztotta az egyik magyarországi antiszemita vezető, Csúrka István politikai tevékenységére adott válasz, gyakorlatilag megszűnt létezni.

90. Braham: *Politica*, 1358.

91. *Catholicus Remember the Holocaust.*, United States Catholic Conference, Washington, 1998. 7., 8. o.

92. A dokumentum szövegét és elemzését lásd Braham: *Remembering and Forgetting*.

93. A vita eddigi legfontosabb állomása a Pannonhalmán 1998 novemberében tartott tudományos konferencia volt. A konferencia anyagát lásd Hamp Gábor–Horányi Özséb–Rábai László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soárról*. Balassi, Bp., 2000. 346. o.

94. Szobota Zoltán: *A magyar püspökök nem kérnek bocsánatot. Néma visszhangok*. *Hetek*, Bp., 2000. április 1.

95. E nézeteket legtisztábban többek között Wildmann János, az *Egyházforum* című katolikus folyóirat főszerkesztője és Gábor György, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa fejezte ki. Uo.

Köszönjük a Balassi Kiadónak,
 hogy a tanulmány általuk megszerkesztett szövegét rendelkezésünkre bocsátották.